

2.2. Роль жіноцтва у період Козаччини

У періоді української історії, названому дослідниками козацькою добою, ще й досі залишається невивченою ціла низка явищ. Зважаючи на важливу роль у суспільному житті України XVI – останньої чверті XVIII ст. войовничої чоловічої спільноти – козацтва, поза увагою дослідників залишилася така значуща сторінка багатогранного життя тогочасного соціуму, як роль і статус українських жінок. Бо інтерес до становища жінок, як правило, зводився до вивчення козацького аскетизму – відречення запорожців від сімей, жінок та зосередженні їх моральних, розумових і фізичних зусиль на військовій справі. Згадаймо Кулішеве “Не ступай, бабо, ногою у Січовий кіш, лучче в домовину” [247]. А мірилом ставлення козацтва до жінок, вітчизняні дослідники XIX – XX ст. обрали відому українську пісню про Сагайдачного і невеселу долю його дружини.

“Безшлюбний”, аскетично налаштований козак у шароварах і вишиванці, в уяві широкого загалу, поступово став ідеалом, а далі – незаперечним “українським архетипом чоловіка” та основною складовою частиною “очоловіченої моделі” українського суспільства. У такому ідеалі чоловіка, твердили науковці, “відбилася вся українська історія, а особливо історія XVII ст. з його прагненням до освіти, миру, людяності і водночас із безконечними війнами, безконечними смертями в ім’я віри і свободи” [300, с. 280].

Проблема присутності жінки у войовничому середовищі Козацької України з периферії розгляду (тобто з того, як вона представлена в джерелах) лише в останнє десятиріччя ХХ ст. потрапляє до його центру [247; 248], хоча джерела самі по собі не давали для цього підстав. Підстава визначалася, до певної міри, вимогами часу та спробами окремих істориків критично осмислити “очоловічений по самі вінця” (і прийнятий за аксіому тогочасною гуманітарною наукою) історичний наратив попередників.

Отож, аби вияснити чи відповідає дійсності теза про те, що українська жінка “наперед війська виїхала і шабелькою вимахнула”, спробуємо подивитись на пройдений шляхтянками, міщанками, козачками і простими селянками Козацької України шлях крізь призму світоглядних уявлень і традицій життєустрою людей тієї епохи. Для цього необхідно ще раз вчитатися в сюжети легенд і переказів з теренів Нижньої Наддніпряни, у сторінки козацьких літописів, різноманітних письмових джерел, а також вслухатися в народні пісні і думи, які й досі зберігають дух та присмак козацької епохи.

Пошуки “жінки зі зброєю” ми почнемо з того, що в межах ХVІ – останньої чверті ХVІІІ ст. українські землі входили до складу Великого князівства Литовського, Польсько-Литовської держави – Речі Посполитої, а з 1654 року були приведені у тісний зв’язок з державним устроєм Московської держави. Досить віддалені один від одного українські історико-етнографічні та географічні регіони – Волинь, Поділля, Київщина та Наддніпряни (Середня і Нижня) являли собою об’єднану лише за мовним та, деякою мірою, релігійно-конфесійним (православ’я) принципами цілісністю. В уяві тогочасних жителів Волині, Поділля, Київщини і Наддніпряни політична незалежність країни, на відміну від сучасного стереотипу мислення, не ототожнювалась з державною суверенністю, оскільки тодішня правосвідомість не знала безпосереднього панування держави над особою підданого. А тому на цих, досить обширних територіях існувала велика кількість “місцевих” (чутливо залежних від природного середовища, рівня агресивності культурних практик сусідів та інших суспільнотворчих чинників) типів життєустрою, які “по своєму”, віддзеркалювали жіночу присутність в практиках повсякденного життя.

На південно-східних межах Речі Посполитої розміщувалося заселене кочовою людністю Поле (татарською *Heyhat* – Степ), яке на першу половину ХVІ ст. тягнулося ледве не на п’яту частину нинішньої України, охоплюючи південні регіони Черкаської та Вінницької областей, повністю – Кіровоградську, Дніпропетровську, Миколаївську і Херсонську та почасти – Одеську і Запорізьку області. Для нас, в цьому контексті, важливим буде не стільки факт участі в колонізації цього краю вихідців з різних регіонів і місцевостей тогочасної України, скільки усвідомлення можливої присутності

(на протилежному наполягає більшість вітчизняних дослідників другої половини ХІХ – ХХІ ст.) [137; 348; 522] у культурних практиках і традиціях степового краю жіночих слідів.

Не можна не погодитися з тим, що особливі умови життя на окраїнних землях сприяли виробленню у степового населення таких рис характеру, які б забезпечували їм можливість виживання в умовах постійної небезпеки. Мінливий ритм існування, де щохвилини людина мусила бути готовою перейти від мирних занять до війни, покладаючись лише на власну кмітливість, мужність та Божу ласку, вимагав інакшого внутрішнього закону й порядку, аніж той, що був вироблений інституціями стабільного світу.

Зрозуміло, що в Степу, де сила панувала над правом, зброя, а не закон, розв’язувала більшість суперечок, виховувались люди сильні, енергійні та хижі, які могли оборонитись і від чужих, і від своїх. Подібні обставини життя мусили відбитись не лише на чоловіках, а й на жіноцтві, і через те тогочасна українка повинна була виявляти і “загальну грубість, і нахил до насильства” [310, с. 12]. Живучи в багатих на дикого звіра, рибу, птицю і різноманітні небезпеки “пограничних” місцевостях, жінка мусила бути не лише турботливою матір’ю та підприємливою господинею, але й безстрашним воїном, здатним захистити себе і свій дім від нападників. Такі умови життя повинні були, невідворотно, впливати на характер жінки, виховувати з неї енергійну, “напівчоловічу натуру, здатну до скорботи, і до самих жахливих випробувань” [12, с. 271]. Повне небезпек життя на окраїнних землях, давало більше простору для жіночої самодіяльності, аніж розкішні палаци, затиснутої в лещата регламентів та релігійного догматизму Європи.

Шукаючи жіночі сліди, необхідно “збирати все, що залишили по собі люди”, мешканці цього регіону, “критично відтворювати і ретельно аналізувати щонайменші свідчення” про минуле цього краю.

Взявши до уваги твердження Наталі Яковенко про те, що побутова свідомість ординарних людей, форми їх соціальної реакції та стереотипи мислення, як правило, повинні бути “еквівалентними моделі “високої” культури” [523, с. 107], спробуємо подивитись на жінку (її присутність, або не присутність у військовій культурі ранньомодерної України) крізь призму світоглядних уявлень ординарних людей – мешканців найбільш маскулінізованого дослідниками ХІХ – ХХ ст. регіону Південної України – Запорозжя. Для цього, крім традиційних джерел, залучимо до аналізу ті історичні джерела, які, до недавнього часу, вважалися неважливими в руслі позитивістського наративу – історичні пісні, легенди та перекази.

Виходячи з цього, звернемося до пісень, легенд і переказів, записаних фольклористами безпосередньо на теренах колишнього Запорозжя, історико-

географічної області, яка протягом тривалого часу відігравала роль своєрідного культурного центру Нижньої Наддніпрянщини і була тісно пов'язана з утвердженням на історичній арені войовничої чоловічої спільноти – козацтва. Апеляція до цього шару народної прози, який традиційно називають історичним, видається нам цілком виправданою, оскільки саме він, за характером героя, події або хронотипу асоціюється з певною добою, соціальним середовищем чи історичною особою [348].

Відбиття дійсності в такому типі історичних джерел має характер художнього осмислення дійсності (у письмових джерелах ця риса зустрічається лише в художніх творах). Проте фольклор за своє багатотомове існування виробив досить стійку систему художніх образів, які своєрідно і неповторно відображають реальне життя. У цій системі, окрім інформаційної, кажучи словами Лева Пушкарьова, закладена ще й “емоційна оцінка дійсності, яка подекуди дає дослідникові більше для характеристики поглядів і почуттів народу, аніж точні фактичні дані” [14].

Не викликає сумніву і твердження про те, що основний зміст більшості історичних переказів складають описи якщо не реальних, то дуже наближених до реальності (цілком вірогідних) історичних подій [2, с. 11–12], які привертати увагу і відображалися в свідомості окремих, наділених здатністю до такого типу ретрансляції історичної пам'яті, індивідів. Зважаючи на той факт, що традиція з часом відсіяла більшість другорядних (для свідомості реципієнтів, які знаходились в інших часових координатах) деталей і наповнила перекази новим ідеологічним навантаженням, призначення цього виду народної прози, залишилося незмінним – відбивати уявлення народу про своє історичне минуле в усній формі. Отже, для пошуку слідів жінок в культурних традиціях українського степового соціуму використання усних (фольклорних) історичних джерел виглядає цілком виправданим.

Таким чином, основою нашого подальшого аналізу стане масив історичних пісень, легенд і переказів з теренів колишнього Запорозжя. Ми будемо мати перед собою не простий набір усних (фольклорних) історичних джерел, а домінуючу суспільну систему вартостей, що була характерною для козацької епохи, і в світлі якої повинна постати приналежність або неприналежність становища жінки, побаченого крізь призму чоловічих уявлень про “благо”.

Почнемо з записаного Д. Яворницьким в кінці XIX ст. на Катеринославщині (у межах колишніх Запорозьких Вольностей) переказу “Могила Настина” (в інших варіантах “Могила Насті”). У цьому переказі присутній опис сценаріїв повсякденного життя відважної отаманши на ім'я Настя. Переказ розповідає про те, що Настя носила шаблю, шаровари, шапку і “держала у себе ватагу козаків, але ніхто того не знав, що вона дівка.... Кілька років правила вона за козака.

А як умерла, то тоді тільки й дізналися, що вона дівка” [520, с. 128]. Відвага, сила і хоробрість цієї жінки очевидно були настільки великими, а її дії, як ватажка, настільки вправними, що козаки навіть не здогадувались про те, що ними керує “отаманша”. Як бачимо, образ жінки-войовниці, включає в себе, у даному випадку, доволі розповсюджену на українських землях у XVI – першій половині XVII ст. традицію перевдягання в чоловічий одяг, гоління голови і т. ін. Інформацію про це подають не лише усні, а й ряд письмових джерел. За твердженням італійського і польського історика початку XVII ст. Олександра Гваньїні, серед загиблих захисників замку Прухнік на Поділлі (опис подій 1524 року) були знайдені тіла переодягнених у чоловічий одяг жінок. “Для того, аби їх не розпізнали, жінки поголили собі голови...” [151, с. 11–12]. Мемуарист Михалон Литвин також звертав увагу сучасників на те, що жінки шляхетного стану мають право вільно “бувати в товаристві чоловіків (на відміну від татарських і московських) і носити майже чоловіче вбрання...” [281, с. 96–101]. Не були виключенням військові обладунки і панцирі [249, с. 3–45].

У записаному Г. Надхіним на Катеринославщині у другій половині XIX ст. переказі є інформація про рівень впливу жінки на традиції та повсякденне життя войовничої козацької спільноти. “...У запорожців був звичай інколи прощати злочинцеві, якщо котрась із місцевих дівчат відважувалась вийти за нього заміж” [318, с. 56]. Як бачимо, переказ свідчить, про те, що на Запорозжі були і “місцеві дівчата”, і “місцеві” звичаї одруження, і “місцеве” шлюбне право, а отже маємо підстави говорити й про “місцевих” народжених в межах Запорозьких Вольностей дітей.

Цікаво, що схожий за змістом переказ наприкінці XIX ст. записав на Волині відомий український історик О. Левицький. У ньому розповідається про те, що: “...молодий козак за якийсь злочин був засуджений до смертної кари. Коли був прочитаний декрет і кат підвів засудженого до плахи, із натовпу вийшла молода дівчина і накрила платком його голову, даючи тим самим знак, що вона обирає його собі в чоловіки і цим звільняє від страти” [274, с. 14].

Документальне підтвердження побутування на українських землях такого типу козацької звичаєвості віднайдено серед записів, занесених до книги гродської Луцької. В одному з документів йдеться про те, що у 1606 році на Волині в м. Олиці у магістратському суді розглядалася справа Януша Кобринця – слуги литовського підстоля Миколая Глібовича, який служив у нього “службу гайдуцькою” (гайдук – озброєний слуга, як правило, найманий при магнатському дворі) і за вбивство товариша “был осаженным на горло”, себто засудженим до смертної кари. Під час розгляду цієї справи одна чесна дівчина із міщанок побажала взяти з убивцею шлюб. Дівчина привселюдно звернулася до “шляхетних і учтивих людей”, які були присутні при розгляді справи,

бажаючи його (злочинця) “собі впросити в стан святий малженський”. Януш Кобринець відразу ж погодився на цю пропозицію і в присутності свідків, був спочатку обвінчаний з цією дівчиною, а потім звільнений з-під варти. Відповідний запис про звільнення козака від смертної кари був занесений і до книги гродської Луцької [36].

У переказі, записаному краєзнавцем А. Ковальовим на Дніпропетровщині (у межах колишніх Запорозьких Вольностей), знаходимо розповідь про те, що в повстанні під проводом Якова Острянина (1638 р.) активну участь брала дружина кодацького сотника Семена Мотори – Варвара. Особливо вона відзначилась під час захисту повстанського табору біля Жовнина на р. Сула. Острянин, нібито, доручив Варварі стріляти особливо важливих персон у ворожому таборі, приставивши шість козаків заряджати мушкети та готувати стріли для неї.

За переказом, розвідники Потоцького виявили, що джерелом “особливого зла” з боку козацького табору є відьма, яка безпомилково підстрілює ротмістрів та вельмож. Перебіжчик реєстровець повідомив, що та відьма зветься Варварою Кодак. Потоцький, нібито, наказав відкривати гарматний вогонь по всякій жінці, яку буде помічено в козацьких шанцях. Дуже багато жіноцтва полягло від розривів порохових ядер, серед них, за переказом, загинула й Варвара [305, с. 104–105].

Інформацію про участь українських жінок у різного роду військових зіткненнях подає не лише значна кількість дотичних до наведеного, усних історичних джерел [66; 404; 488, арк. 120 зв.], але й різноманітні письмові джерела. Серед усних історичних джерел, записаних поза межами Нижньої Наддніпряни, особливо виділяються історичні перекази про дівчину-попівну з міста Ведмедівка, яка своїм голосом повалила сімсот турок яничар, коли ті намагалися взяти місто штурмом. А також переказ про войовничих жінок з міста-фортеці Буші та дружину бушанського сотника Звисного – Олену. Коли переважна частина чоловіків захисників фортеці загинула, жінки та дівчата продовжували чинити опір регулярним частинам польського війська, аж доки Олена не підпала пороховий льох [404, с. 23–30].

Аналіз литовських, польських і московських офіційних актів відповідного періоду підтверджує той факт, що українські жінки активно включалися до військової структури Великого князівства Литовського, прикордонних військових формувань Речі Посполитої і навіть козацького війська [6, с. 902; 22, с. 118, 427; 161, с. 119; 515]. Документи свідчать, що серед козаків постійно знаходилася достатньо велика кількість жінок, які супроводжували козацькі загони в походах. Це, як правило, були “білоголові” – дружини козацької старшини та заможних козаків, “дівки-бранки”, куховарки, “ворожки-

чарівниці”, оточені гуртами помічниць, які за необхідності виконували функції зв’язкових, шпигунок, диверсанток і т. ін.

У документах іноді вказувалися прізвища жінок-шпигунок та викладалася суть добутої ними розвідувальної інформації. Так, у скарзі Марка Гуревича на мінського воєводича Казимира Паца згадується “Миколаєва Кграбовецкая, которая радою и за шпикга даючи ему о мне знати где ся оборочаю и резидую...” [22, с. 427]. Жінка виконувала роль шпигунки і під час організації наїзду кн. Петра Збарзького на садибу шляхтича Федора Дедеркала (1603 р.) [515]. Інколи роль розвідниць виконували монахині, літні жінки, а також залучені розвідницями до шпигунської діяльності їх малолітні діти, родичі та служки.

Участь жінок у шпигунських операціях не обмежувалася збором інформації про оборонні споруди, озброєння та всі найбільш значні події, пов’язані з потенційним об’єктом нападу, жінки часто брали участь і в плануванні військових операцій – “радили” [22, с. 119, 350, 427]. Серед повсталих селян, які, залишивши маєтності київського підкоморія Юрія Немирича, “показачились” і приєдналися до козацького війська, були й жінки, серед них вдови Белатича, Павлича, Стасича, Янчіша, донька Зіткова та інші [23, с. 446–470]. Показачені селянки, як правило, інформували козацькі загони про кількісний склад, місце перебування ворожих підрозділів, їх озброєння, про засідки та будівництво земляних фортифікаційних споруд.

Сучасник розгрому підрозділу козацького полковника Донця під містом Заславль польський поет середини XVII ст. М. Кучкаревич зазначав, що, ввірвавшись до козацького табору, поляки захопили “козацьку чарівницю Солоху”, яку спочатку піддавали тортурам, а потім, за твердженням Кучкаревича, спалили. Автор козацького літопису Самійло Величко, описуючи бій під Заславлем, також наголошує на участі в ньому принаймні двох жінок – сестри полковника Донця, яку визначає як учасницю козацького герця (герць – сутичка, поєдинок українських козаків з ворогами перед боєм) і “чарівницю” та її товаришки. Літописець не підтверджує факту спалення “чарівниці”, але зазначає, що поляки піймавши ту “чарівницю з її товаришкою, повтинали їм шиї” [118, с. 329].

Дещо інакше тлумачить перебіг цього бою і загибель жінки, яку поляки називали “козацькою чарівницею”, український історик І. Крип’якевич. Він стверджує, що в “в цьому бою брали участь з українського боку й жінки, одна з них, Солохна Донцівна, попала в польський полон і поляки покарали її на горло як чарівницю” [232, с. 207].

Козацький літописець Самійло Величко, вже згадуваний польський поет М. Кучкаревич та історик І. Крип’якевич сходяться на думці про те, що сестра полковника Донця, Солоха, з товаришками брала участь у цьому поході,

перебувала в бойовому козацькому таборі, “пробувала щастя в козацьких герцях”, що личило лише найвідважнішим воїнам, та зналася на чарах.

Військова активність жінок шляхетного стану в близьких до татарських кордонів місцевостях також була, за свідченням письмових джерел, доволі узвичасним для тих неспокійних часів явищем. Саме там шляхетські садиби, за влучним спостереженням Л. Харевичової часто перетворювалися на оборонні твердині. Аби захистити свої маєтки від грабунків і розорення жінки вимушені були братися за зброю, часто нарівні з чоловіками. Дружина відомого “охоронця степової України” Стефана Хмілецького (помер 1630 р.), Теофілія з Хруслинських, не ховалася від небезпеки у великій, добре захищеній фортеці. Вона постійно супроводжувала чоловіка під час його походів у Степ, живучи на степовому пограниччі в похідному наметі.

У 1609 році волинська княгиня Софія Ружинська, “добре ся нарадивши” [22, с. 349–350] зі своїми служебниками, урядовцями та чоловіком своїм князем Романом Ружинським [328, с. 78], разом зі своєю помічницею Ганною Комаровською та її чоловіком Кевличем, “приспособивши собе немало обчыхъ и посторонныхъ людей на помощь” напала на чолі шеститисячного добре озброєного і організованого війська на с. Черемошку – маєток князів Корецьких. Керувала збройним нападом, виконуючи “раду и волю князя Ружинского”, “сама княгиня Ружинская съ паномъ Кевличомъ и панею Кевличовою” [22, с. 351]. “Обычаемъ неприятельскимъ” оточила замок і місто, а потім “въ трубы, сурмы и бубны вдаривши и окрикъ великий справивши” (тогочасна військова тактика штурму укріплень), взяла їх штурмом після запеклого бою. Військо, очолюване княжною Ружинською “помордувало” й “позабивало” населення села, пограбувало все майно, а сама Черемошка була “на корень” спалена [22, с. 351–352]. Під час таких виступів, зауважує українська дослідниця Н. Мірза-Авакянц, “жінки, зазвичай озброювались, як тогочасні вояки, носили панцирі” [310, с. 26], мали холодну та короткоствольну вогнепальну зброю.

У 1570 році серед жителів Волинського воеводства набула широкого розголосу розгорнута двома шляхетними жінками Марією Гольшанською (дружиною кн. Андрія Курбського) та її сестрою Ганною Мильською війна. Дві розлютовані жінки, зазначає Н. Мірза-Авакянц, боролись зі страшною настирливістю та злістю, і цілих три сусідні повіти – Луцький, Володимирський та Пинський стали місцем їх сутичок; “численні юрби кінних сновигали по дорогах, а на чолі їх стояла сама Мильсона в панцирі з криці” [310, с. 26].

Шляхетна волинська пані, донька Луцького владика Іони Красненського, Ганна Борзобагата-Красненська прославилась тим, що у запалі збройної боротьби з сусідом кн. А. Курбським зневажила постановами самого короля Речі Посполитої Стефана Баторія. Ця сильна, жадібна, гоноровита і дуже

войовнича жінка зуміла забрати в свої руки справи свого батька, чоловіка Олександра Журавницького, а врешті і справи цілої єпархії. Коли її чоловік посварився з кн. Андрієм Курбським і польський король Стефан Баторій, ставши на бік кн. Курбського, присудив князеві значну суму грошей з Красненських і Журавницьких, Ганна не погодилася закінчити цю справу миром. Вона рішуче повстала проти рішення Баторія і привселюдно оголосила про невиконання судового декрету. Тоді розгніваний король наказав силою примусити Красненських виконати судові рішення, зібравши для цього “посполите рушіння” (військо) цілого повіту [310, с. 27].

Але й після цієї погрози войовнича жінка не здалася. Вона привселюдно заявила нападникам про те, що “будет до горла свого боронити” [23, с. 27] власну маєтність і скарб. Шляхта цілого повіту відступила без бою. Після цього вкрай розгніваний король оголосив “посполите рушіння” (збір війська) цілого Волинського воеводства і 11 серпня 1582 року воно виступило проти Красненських [249, с. 78].

Але й цього разу смілива волинянка взяла верх над хоробрим польським королем. От що написав у своєму рапорті про цю подію судовий виконавець – возний: “...поділивши людей на три частини, пан Василь Борзобагатий-Красенський (чоловік Ганни) ...сам з одним загоном перегородив дорогу на маєтки свої Колятичі та Ставров, і пані жінка його милости Ганна... з двома останніми (загонами) (один з них кінний, а другий гайдуки) розташувалась у долині та загородила шлях до маєтку Красного з гарматами, гаківницями, рушницями та іншою різноманітною зброєю, яку вживають під час війни...”. З цією озброєною силою пан Василь Красенський та його дружина “стріляли у вашу милость, пане підстаросто, – писав возний, і у людей повітових з гармат, рушниць та гаківниць і хотіли забити вашу милость...” [249, с. 78–79].

Приклади художнього відображення образу жінки-войовниці, відважної “отаманші” знаходимо не лише у переказах та документальних джерелах, а й в історичних піснях та думах. Так, у пісні про козака Супруна, який, потрапивши до ординського полону, передає сестрі лист з проханням про допомогу, розповідається про військово звитягу сильної жінки, справжньої степової амазонки, яка воювала з нападниками на пограниччі і “гнала бусурманів у полон”. А в народній пісні “Ой у лузі та і при березі” чується жива розповідь про настрої козаків, які нарікають на гетьманську матір, що “хоче ними звоювати турка” [245].

Присутність жінки в культурному просторі Запорозьких Вольностей засвідчують не лише народні пісні та перекази, а й письмові джерела. Так, в укладеному в 1531 році акті про продаж маєтності говориться про те, що якась Уляна Потапова з дітьми своїми Опанасом і Богданом Потаповичами продала маєтність Ворохововичі “в Белых Берегах лежачое” [23, с. 69–70].

За твердженням українського історика Н. Мірзи-Авакянц, Білими Берегами або Білобережжям у XVI ст. називалася місцевість, яка знаходилася неподалік Дніпровських порогів [306, с. 22], а отже, у межах Запорозьких Вольностей.

Історик Й. Ролле, посилаючись на документи приватних польсько-українських архівів, наприкінці XIX ст. зробив спробу вписати активність жінок шляхетного стану в контекст історії Запорожжя. В одному із своїх сюжетів про українсько-татарське пограниччя він описав сценарій участі жінок у викупах та обмінах полонених, які протягом багатьох років проводилися в Запорозькому степу під Переволочною [12, с. 273]. За словами історика, “в полях під Переволочною можна було побачити не одну зем’янку (жінка шляхетного стану), яка, заручившись листом польського короля Яна III до запорозької старшини... і захопивши з собою набитий золотом мішок, поспішала в степ, аби за посередництва Кошового викупити з неволі рідну бранку...” [12, с. 273].

Є свідчення і про участь жінок у козацьких судах, які відбувалися безпосередньо на території Січі. У 1747 році п’ять козаків-низовиків вбили чумака і пограбували його майно. Трьох з п’яти запорожців незабаром спіймали і привезли на Січ разом із забитим. Без гаяння часу цих зловмисників “приговорено било” кошовим отаманом Павлом Козолецьким і “тамошнім товариществом... купно з мертвим тілом схоронити в яму...”. Але вдова козака, яка також прибула на цей суд, повідомила присутнім, що її чоловік у свій час заборгував “деяким кредиторам” 223 крб. 50 коп. і запропонувала стягти ці гроші із засуджених до смертної кари козаків...” [145]. Дотичні, до вже заявлених, сюжети про присутність жінок на Запорожжі фіксуються і в роботах відомого українського історика-джерелознавця Юрія Мицика [301, с. 27] та дослідника Сергія Жеребкіна [202, с. 240–252].

Академік Дмитро Яворницький у своїй “Історії запорізького козацтва”, спираючись на письмові джерела, також подав свідчення про те, що у відомості російського генерал-майора Текелі (у 1775 році) всіх жителів Запорозької землі “козаків і посполитих, чоловіків і жінок було показано 59637 душ” [519, с. 124]. Кошовий отаман Пилип Федорів, у тому ж таки 1775 році, свідчив у своєму рапорті про те, що в козацьких зимівниках проживали не лише козаки, а й жінки [461, с. 28].

Наведені факти дають привід піддати сумніву категоричне твердження Д. Яворницького про те, що козаки-запорожці “не допускали в Січ жінок” та що їм “не дозволяється бути жонатими у місці їх проживання (Січі)”. Стає очевидним, що в українських воеводствах біля татарських кордонів жінка володіла значно більшою свободою, ніж будь-де в глибокій корінній Європі. А обов’язкові для жінки писані закони на прикордонних землях були ті ж, що й у Литві: як тут, так і там литовський статут вважався кодексом, з яким треба було узгоджувати своє життя, але одна справа закон, а інша, відмінний від

вироблених інституціями стабільного світу звичай і повсякденні практики пограничного життєустрою. Згідно яких нетрадиційна активність “прикордонних”, здатних до “самих жажливих випробувань” сильних жінок, очевидно, набувала в очах спільноти рис повсякденності.

Ця різношерста степова спільнота на рівні побутової свідомості ординарних людей, скоріше за все, мала вироблену під впливом різнорідних взаємопроникаючих факторів традицію сприйняття (прочитання) образу сильної жінки. Бо саме в цей період, а мова йде про XVI – першу половину XVIII ст., у літературі, музиці й інших культурних практиках польсько-литовської держави, до складу якої входили й українські землі, з’являється образ мужньої жінки-воївниці, захисниці східних кордонів Речі Посполитої. Цей образ транслювався крізь призму запеклої боротьби степового соціуму з різного роду поневолювачами, через сюжети, пов’язані з участю жінок у бойових діях козацьких загонів, захистом степових фортець-“замочків” і поселень та визволенням з неволі бранців. Його особливістю стало значне розширення життєвого простору жінки, вихід за рамки унормованого інституціями стабільного світу трикутника – “чоловік–дім–родина” та освоєння традиційно чоловічих ролей воїна, лідера мікрогрупи, захисника Вітчизни.

Поява і закріплення в літературі, музиці та інших культурних практиках польсько-литовської держави образу жінки-воївниці, степової амазонки, дає підстави стверджувати, що населення наближених до татарських кордонів пограничних “місцевостей” активно продукувало і розповсюджувало (експортуючи за межі регіону) інформацію (пісні, думи, легенди і перекази) не лише про повсякденні практики войовничої чоловічої спільноти, а й про повсякденне життя українських жінок.

В умовах постійної небезпеки та мінливого ритму існування, де людина щохвилини мусила бути готовою перейти від мирних занять до військових дій, основним нормуючим чинником життєустрою локалізованого східними кордонами Речі Посполитої українського соціуму, поза всяким сумнівом, був військовий фактор. Він не лише підпорядковував своєму впливові повсякденні практики людей, які проживали на цій території, але й стимулював населення регіону до вироблення у чоловіків, жінок, дітей і стариків таких рис характеру, які б забезпечували їм можливість виживання в умовах постійної небезпеки.